

ROMAN JAKOBSON

RAHVUSLIKU ENESEMÄÄRAMISE ALGUS EUROOPAS

Rahvusidee algupära ja areng Euroopas on viimastel aastatel ja eriti pärast Esimest maailmasõda olnud kultuurilooliste uuringute lemmikteema. Need uurimused on jälginud Euroopa rahvaste järkjärgulist kulgemist rahvusliku enesemääramiseni ja kirjeldanud normina ähmase hõimusolidaarsustunde arengut teadlikumaks patriotismiks, mis tavaliselt kristalliseerub vürsti või kuninga, ühesõnaga suverääni ümber. Nende uurimuste järgi hakati 12. ja 13. sajandil üha enam rõhutama rahvuskultuuri; rahvuskeelte pretensioonid kasvasid ning tipnesid reformatsioonis.

Seda ajalooskeemi peetakse tavaliselt rahvusidee tõusu ja kasvu ühismalliks Euroopas. Kuid tegelikult on see üle-euroopaline evolutsiooniskeem puhas fiktsioon, rutakas üldistus, mis on faktidega kooskõlas ainult nende Euroopa rahvaste puhul, kes kuuluvad täielikult Lääne poliitilisse ja kultuurimaailma. Seda ühekülgsset skeemi tuleb oluliselt revideerida, niipea kui asume vaatlema nende rahvaste ajalugu, kes jäid kas või ajutiselt Ida-Rooma impeeriumi, Bütsantsi kultuurikiirguse mõju alla.

Ainult Lääne- ja Ida-Euroopa mõjude kardinaalseid erinevusi arvesse võttes on

võimalik mõista Euroopa rahvus- ja keeleprobleemide dünaamikat ja ajaloolisi järeldusi. Rahvus- ja keeleprobleemid on olnud Euroopa ajaloos kõige tähtsamad ja tugevamad liikumapanevad jõud ning nende juuri on tarvis mõista, kui tahame aru saada uue ja vana Euroopa põhialustest. Sellega seoses tuleks taibata ja meeles pidada Ida-Euroopa kultuuriloolise arengu erilisust. See pole vajalik üksnes selle valdkonna uurimise enese pärast, vaid ka sellepärast, et Ida-Euroopa ei ole hermeetiliselt eraldatud üksus; see on kogu Euroopa-maailma lahutamatu osa. Ida ja Lääne vahel on olnud ja on ka nüüd mitmeid vastasseoseid ja läbipõimumisi, millel on mõlema jaoks suur tähtsus. Selge arusaamine mõlemast koos nende eritunnustega on tõeliselt mõõdapääsmatu tõsiseks ja pädevaks lähenemiseks Euroopa üldajaloole.

Kahe omavahel seotud kultuuriareaali piiride täpne fikseerimine on raske ülesanne. Nad on üksteisega üleüldiselt vastastikuste sidemetega seotud. Pärast keskaja algust võib vaadelda kõiki Euroopa rahvaid Karl Suure impeeriumist idas kui Ida-Euroopa rahvaid. Seega hõlmas Ida-Euroopa ala kõiki slaavi ja balti rahvaid, kõiki Euroopa soomeugrilasi ja

Roman Jakobson, *The Beginnings of National Self-Determination in Europe. The Review of Politics*, jaanuar 1945, 7. kd, nr 1, lk 29–42.

lõunaslaavlaste kõrval ka teisi Balkani poolsaare rahvaid.¹

Nendest uutest rahvastest, kes antiik-kultuuris ei osalenud ja figureerivad praeguseni ajaloolaval, ühinesid Ida-Euroopas esimestena kristliku kultuuriga ja asusid looma rahvakeelset kirjasõna slaavlased. Ida-Euroopas olid slaavlased ainus etniline üksus, kes pani varakeskajal aluse uuele rahvuslikule kultuurkeecele.

Selles suhtes on slaavi juhtum nii eriline ja nii erinev tavapärasest läänelikust kultuuriloo mallist, et väärib tõesti eraldi ja eelarvamusvaba uurimist, seda enam et kuni viimase ajani on püsinud tendents sobitada slaavi juhtumit kunstlikult Lääne skeemi. Meenutagem teatavaid põhifakte, mis enamasti jäävad vääriliselt hindamata või mõistmata.

9. sajandil, kui koos Karl Suure rahvusülese impeeriumi langusega hakkasid Euroopas terendama rahvusriikide esimesed piirjooned, kerkis esile ka esimene ajalooline slaavlaste impeerium, mida valitsesid slaavlased, esimene tšehhoslovaki riik, mida tunti Suur-Määrimaa (Suur-Moraavia) nime all. 9. sajandi teiseks pooleks saavutas see impeerium suure poliitilise, majandusliku ja kultuurilise rikkuse. Suur-Määrimaa ei hõlmanud üksnes tänast Tšehhoslovakkia, s.o päris-Määrimaad, Böömimaad ja Slovakkia, vaid ka arvestatava osa tänasest Austriast ja Ungarist, mis olid tollal samuti slaavlastega asustatud. Kagus ulatus Suur-Määrimaa Bulgaaria piirideni, mis

oli tollal turko-slaavi suurriik, põhjas domineeris ta mõningate poola ja sorbi piirkondade üle. Päris Suur-Määrimaa ja eriti piiriala tänase Määrimaa ja Slovakkia vahel oli lava, kus 860. aastatel tekkis esmakordselt tšehhoslovaki ja kõikide slaavlaste ajaloos rahvuskeelne proosa, luule ja isegi liturgia. 860. aastad ei toonud kaasa mitte üksnes slaavi kirjanduse sündi, vaid ka rahvusidee esmakordse formuleerimise tšehhoslovakkide ja slaavlaste ajaloos.

Umbes 863 alustasid püha Konstantinos-Kyrillos ja tema vend Methodios oma apostlitööd Suur-Määrimaal. Esiteks tegi Konstantinos liturgiliste tekstide ja evangeliumi tõlke slaavi keelde Määrimaa kogudustes kasutamiseks. Sellele lisas ta samuti slaavikeelse poeetilise eeskõne. Mõne fragmendi kõrval on see umbes sajavärsiline eeskõne ainsaks säilinud osaks Konstantinose luuleloomingu. Seega algab slaavi ja eriti tšehhoslovaki kirjanduse ajalugu üleva eulooiaga, mis ülistab rahvuslikku kirjasõna:

*Kuulake ja mõistke uudist!
Kuulake nüüd, slaavi rahvas!
Siin on Sõna, mille Issand saatis:
Sõna, mis inimhingi toidab,
Sõna, mis kosutab mõistust ja südant,
Sõna, mis valmistab teid vastu võtma
Jumalat!*

*Nii nagu rõõmu pole valguseta,
mis näitab silmale kogu loomistööd,
kuigi kõik pole selge ega kaunis –
nii ka kirjatäheta hing
ei saa tunda Jumala seadust,
seadust, mis viib paradiisi!
Kuidas kurt kõrv, mis kõue ei kuule,*

¹ Mis puutub keskaja Skandinaaviasse, siis on selle kultuuriline positsioon ja hoiak nii Rooma kui Bütsantsi maailma suhtes niivõrd eriline, et küsimus nõuaks eraldi uurimust.

saakski Jumalat karta?
 Kuidas sõõrmed, mis lille ei haista,
 saaksidki tunda jumalikku imet?
 Ja suu, mis magusat ei tunne,
 teeb inimese justkui kiviks.
 Nõnda ka kirjasõnata hing
 teeb inimese tuimaks!
 Ja kõige selle pärast, veljed,
 anname teile hüva nõu,
 mis vabastab kõik inimesed
 tõpraelust ja nurjatusest!
 Et teie, kes kuulete sõna võõras keeles,
 mis on mõistusele mõistmatu,
 ei peaks kuulma vaid vaskkella kõlinat.
 Seepärast õpetas püha Paulus:
 Ma kõnelen pigem viis arusaadavat
 sõna,
 mida võin teistelegi õpetada,
 kui kümme tuhat sõna tundmatus
 keeles. ...

Suur slaavi poet Konstantinos Filosoof (Kyrillos) jätkab seda teemat. Ta ütleb, et omakeelsete raamatuteta rahvas on paljas, ja võrdleb seda halvasti toidetud kehaga, mis määndab ja nakatab kõike enda ümber. Peene sõnamängu abil kõneleb poet nende rahvaste kirjeldamatust viletsusest, kes kõnelevad Issandaga arusaamatus keeles ega saa talle kurta oma ahastust.

Asjatu oleks otsida sellesarnast teost keskaegsetest Lääne kirjandustest. Jaatades kaunisõnaliselt arusaamise rolli iga rahva vaimulikus elus, kujutab see luuleteos otsesõnu rahvakeelt iga rahva püha õiguse ja kohustusena. See sisaldab kokkusurutult tšehhoslovakkide ja ka kogu slaavi keskaegse kirjanduse telgideoloogiat, olles tolle kirjanduse vaimu

ere väljendus. Konstantinos-Kyrillose esitatud vaateid arendati põhjalikult edasi eriti tšehhoslovaki kultuuri esimesel, vanakirikuslaavi perioodil üheksandast kuni üheteistkümnenda sajandini.

Kuidas on võimalik, et see kaunis ja originaalne luuleteos, mis on säilinud mitmes vanas käsikirjas ja avaldatud nii mõnegi filoloogilise publikatsioonina, on sellegipoolest isegi slaavi ajaloo ja kirjan-duse uurijate seas peaaegu tundmatu? Kuidas nii, et seda luuleteost ega teisi sarnaseid varakeskaegseid slaavi dokumente ei ole keskaja ideoloogia uurimises kasutatud? See on kummaline juhtum, kuid paraku on niisugused paradoksaalsed näited slaavi ajalookirjutuses küllaltki sagedased; slaavlaste eneste mineviku mõtestamiseks on laenatud võõraid skeeme. Kui minevikufaktid pole skeemi sobinud, siis seda halvem faktidele: sobimatud faktid jäeti sageli varju. 9. sajandi deklaratsioonid rahvaste õigustest rääkisid otseselt vastu rahvusluse konventsionaalsele ajaloole, ja nõndaviisi neid koheldigi. Pealegi ei tohtinud kultuuri edukäigu mõõnda mingit slaavi algatust, kuna saksa üksmeelse vaatepunkti järgi seisnes slaavlaste ajalooline roll kõigest Lääne naabrite järeleaimamises ning täielikult nende sabas sõrkimises. Näiteks kõigest viieteistkümne aasta eest kirjutas tšehhi filosoof Emanuel Rádl: "Ma ei suuda uskuda, nagu oleksid Konstantinos ja Methodios edendanud revolutsioonilist põhimõtet, et liturgiast on vajalik aru saada ... Sellega oleksid nad ju Lutheri eelkäijad", märgib filosoof irooniliselt.²

² Tähtis belgia medievist Henri Grégoire märgib õigesti: "Ei ole kerge mõista tolle

Kuid niisugused alusetud ja tendentslikud arutlused kukuvad kokku ehtsate ajalooallikate ees. Piisab, kui meenutada näiteks Konstantinose diatriibi slaavikeelse jumalateenistuse halvustajate vastu, mis on toodud ära tema usaldusväärse "Eluloos", mis pandi kirja Suur-Määri-maal vahetult pärast ta surma – võib-olla isegi ta venna Methodiose poolt.

Konstantinos Filosoof (Kyrillos) arutles nii: "Kas Issanda vihmake ei lange siis võrdselt kõikidele? Kas päikene ei paista võrdselt kogu maailma peale? Kas me kõik ei hinga ühtmoodi õhku? Kas teil pole häbi lubada ainult kolme keelt ja mõista teised rahvad pimedusse ja kurtusse? Õelge mulle, kas Jumal on teie meelest abitu ega suuda jagada võrdsust või on ta kade ega raatsi seda anda?" Kuid on neid, kes ei taha seda lihtsat tõe mõista, arutleb Konstantinos, ja nende jaoks lisab ta hulga tsitaate pühakirjast, eriti Pauluselt, kellest sai slaavi apostlite ja nende järgijate tugisammas. Konstantinos oli esimene, kes mõistis teraselt, milline eluline tähtsus on Pauluse esimesel kirjal korintlastele võrdsuse idee seisukohalt.

Suur-Määri vaimupärandi juhtmõtteks on võrdsed õigused – niihästi rahvustele kui keeltele. Nagu jutustab üks 10. sajandi tšehhi legend, esitas Konstantinos läänekiriku vaimulikele, kes seisis slaavikeelsele liturgiale vastu, poleemilise küsimuse: "Kui igäuks peab Issandat kiitma, siis miks teie, äravalitud isad, ei tšehhi filosoofia Don Quijote psühholoogiat. Kas see on mingi protestantlik müstitsism, mis ei söanda midagi ära võtta Lutheri kui algupärase uuendaja hiilgusest?" (Renaissance, kd 1, 1943, lk 666).

luba mul pidada missat slaavi keeles, kui Jumal löi selle keele täiesti samasugusena nagu teisedki keeled?" Ja kuna missat ja kirikut peeti keskaegses väärtushierarhias kõige pühamaks, siis missal kasutamisega pühitseti ka rahvuskeel – ning sellega omakorda sai pühitsetud ka keele abil ühendatud rahvus. Liturgia ja kirik said rahvuslikuks – mis ei vastandanud neid küll universaalsele kirikule – ja rahvus tõsteti ülevaks pühaks väärtuseks; ning võitlus rahvusliku liturgiakeele eest kujunes loomulikult ka võitluseks rahvuskultuuri ja rahvuslike õiguste eest üldiselt.

Määri apostlite algatatud liikumises omistati igale rahvusele ja kõikidele rahvastele võrdsed õigused kõikidest väärtustest kõrgeimale, nimelt Jumala Sõnale. Seega põimus selles *rahvuslik* suundumus *demokraatliku* suundumusega. Ja ühe teise 10. sajandi tšehhi legendi järgi kaitses Konstantinos rahvuskeelt kui kõige tõhusamat vahendit rahva vaimupimeduse kaotamiseks. Teisalt hülgasid Konstantinose ja Methodiose pärandi tšehhi kaitsjate oponendid järsult kõik järeleandmised alamkihtidele (*mediocribus*) põhjendusega, et sakramendi muutmine neile arusaadavaks tähendab selle rüvetamist.

Arusaam kõikide keelte võrdsusest ning rahvusest ja rahvuskeelest kui kõrgetest kultuuriväärtustest – kogu see ideoloogia, mis oli tüüpiline slaavi ja iseäranis tšehhi keskajale algusest lõpuni, oli omast ajast ees, ja Lääne mõtte ajaloolased kalduvad paigutama selliste ideede sünni feodalismi languse ja reformatsiooni aega. Esile tõusevad kaks probleemi: põhjus, miks need uuenduslikud ideed

tekkisid varakult slaavi maailmas, ja teiseks, selle varase koidiku tagajärjed.

Vanakirikuslaavikeelne "Konstantinose ja Methodiose elu", mis kirjutati Suur-Määrimaal 860.–870. aastatel, jutustab selgesti, mis seal 860ndate alguses juhtus: "Jumala tahtel pidas Määri vürst Rastislav vanematega ja määri rahvaga nõu ja saatis Bütsantsi keisrile Michaelile (III) järgmise sõnumi: Meie rahvas on hüljanud paganluse ja järgib kristlikku seadust, aga meie, slaavlaste, oleme lihtne rahvas ja meil pole õpetajat, kes õiget ristiusku meile meie enda keeles seletaks, nii et ka teised rahvad seda näeks ja meid järgida võtaks. Niisiis, suverään, saada meile niisugune piiskop ja õpetaja, sest hea seadus tuleb kõikidele maadele alati sinu juurest."

Keiser saatis Konstantinoopoli üliskooli õpetaja ja asjatundliku misjonäri Konstantinos Filosoofi (Kyrillose) koos tolle venna Methodiosega. "Te olete Salonikist pärit," ütles keiser, "ja kõik saloniiklased kõnelevad puhast slaavi keelt."

Tasub märkida, et 9. sajandil oli keeleline eristumine slaavlaste maailmas veel väga nõrk. Näiteks erinevus määri ja makedoonia dialekti vahel oli palju väiksem kui erinevus briti ja ameerika inglise keele vahel. Konstantinos kohandas oma rahvakeelemurde määrlastele kirjalikuks ja liturgiliseks kasutuseks ning koostas sellele erilise tähestiku. Nõnda sündis slaavlaste maailma esimene kirjakeel, mida filoloogias tuntakse vanakirikuslaavi keelena. See võttis eeskujuks kreeka keele, järgides hoolikalt tolle suure ja vana kultuuri keelt; ning see kõrge eeskujuga andis suure eelise nii vanakirikuslaavi

keelele kui ka selle järglastele, nagu eriti vene üldkeel.

Kuid Bütsantsist ei võetud üle mitte üksnes selle esimese slaavi kultuurkeele sisevormi ja stiili, sealt pärines ka arusaama omaenda vaimulikust kõrgkeelest. Vaevalt oleks seda ideed saanud realiseerida Lääne-Euroopa sfääris, kuid Bütsantsi välispoliitika ei keelanud aprioorset mbarbaarsetel rahvastel kasutada Jumala kiitmiseks nende oma rahvakeelt (*voce publica*).

Värskeimad ajaloolised ja arheoloogilised uurimused näitavad Bütsantsi suurt mõju varakeskaegsele tšehhide maale. Bütsantsi import domineeris Määri- ja Böömimaal kuni 10. sajandi lõpuni. 11. sajandil hakkas sellega vähehaaval konkureerima saksa toodang. Suur-Määrimaa kultuuriline, majanduslik ja poliitiline suunitus Bütsantsile on vaieldamatu.

Muidugi, kui tšehhoslovakkide maa oleks täielikult kuulunud Bütsantsi kultuurisfääri, siis oleks tekkinud lihtsalt üks uus satelliit, tolle hiilgava kultuuri uus provints. Kuid tšehhoslovakkide maa, mis asus suurel veelahkmel, Euroopa ristteel, seisis vastamisi mitte üksnes Bütsantsiga, vaid ka läänemaailmaga. Suur-Määri impeerium ja seejärel Tšehhi vürstiriik – hilisem Tšehhi kuningriik – huvitusid ka oma läänenaabritest ja eelkõige olid need naabrid huvitatud Tšehhimaast. Need naabrid, sakslased, huvitusid selle rikka ala haaramisest oma võimusesse. Suur-Määri suverääni Rastislavi sõnumit Bütsantsi keisrile ei saa pidada lihtsalt üheks juhuslikuks episoodiks. Määrimaa otsis Bütsantsi head tahet ja abi Ludwig Sakslase aggressiooniohu vastu. Ajaloo-

laste värsked tööd on näidanud, et ek-sisteeris kaks suurt koalitsiooni: Saksa impeerium, mis oli saavutamas Bulgaaria toetust ning soovis leida Rooma soosin-gut, ja vastukaaluks sellele Bütsantsi ja Suur-Määri liit.

Saksa vaimulikkond, kes imbus Suur-Määrimaale mitmel moel, üritas haarata maal juhtpositsiooni. Tolle viienda kol-lonni vastane võitlus oli pühale Kons-tantinosele ja pühale Methodiosele täht-sis ülesanne. Viimase elulugu jutustab: "Määrilased mõistsid, et nende seas elavad saksa preestrid ei soovi neile head, vaid huvad nende vastu plaane, ja määrilased saatsid nad kõik maalt välja. ... Ja Määri-maa hakkas igas suunas kasvama ja oma vaenlastega edukalt võitlema." Ometigi jätkasid saksa vaimulikud küll otse, küll kõveriti oma sissetungi; ja pärast mõlema apostli surma hakkasid saksa preestrid koos oma palgasõduritega veriselt kätte maksma slaavi kiriku pooldajatele, keda nad vangistasid, röövisid, piinasid, alan-dasid igal võimalikul moel, orjastasid ja pagendasid. Üks kreekaakeelsena säilinud slaavi pealtnägija tunnistus lisab: "Need palgasõdurid olid barbarid, sest nad olid sakslased, julmad juba oma loomult ja seda enam, kui täitsid käsku."

Pidevas valvelolekus alalise kallale-tungiohu vastu tõusis rahvuslike õiguste küsimus esile täiesti teistsugusel moel. Maa oli liiga tihedalt seotud Läänega ega saanud seega endale lubada rahuldumist Bütsantsi abiga, ning Saksa oht oli liiga vahetu, et mitte hoolida Rooma suhtumi-sest. Määri misjoni juhid nagu nende jär-gijadki pidid pidevalt manööverdama Ida ja Lääne vahel. Püha Tooli ning sakslaste

huvide ja kalduvuste vahel valitses aga sügav lõhe.³ Sakslased üritasid paavst-likku universalismi salalikult asendada oma iseka röövvalutuspoliitikaga. Põ-hiolemuselt oli see saksa imperialistlik traditsioon võrreldamatult kaugemal tõeliselt universalistlikust ideoloogiast kui määrilased, kes kaldusid rahvuste ja keelte üldise võrdväärsuse poole. Slaavi apostlid olid üpris teadlikud sellest varjatud konfliktist ja taotlesid Rooma soosingut, pakkudes välja võimalusi Rooma mõju laiendamiseks slaavlaste maailma. Rooma omakorda toetas püha Konstantinose julget initsiatiivi ja aitas seejärel Methodiosel põhjendada slaavi kiriku ajaloolisi pretensioone.

See kirik seostati õiguslikult apostelli-ku kirikuga. Apostel Paulus oli väideta-vasti jutlustanud Aadria mere idakaldal Illüürias. Tolle legendaarse käsitluse järgi jutlustanud Paulus Suur-Määrimaa naabruses ja nimetanud püha Androni-kose oma järglaseks; viimane võtnud ka Määrimaa oma misjoni alla. Seega osutub Methodios Andronikose pärijaks; ning suurmääri propaganda lisab, et Illüüria olnud juba püha Pauluse ajal slaavlas-te ala ning seega on slaavi kirikul iidne apostellik järjepidevus.

³ Seda sügavat ja kroonilist pinget on aja-lookirjanduses põhjalikult valgustatud alates Arthur Lapôte'ri, S. J., teedrajavast monograafiast "L'Europe et le Sainte-Siège à l'époque carolingienne" (Pariis, 1895) kuni Abbé František Dvorníki põhjaliku raama-tuni "Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance" (Praha, 1933) ning Paul J. Alexanderi hiljutise õpetliku uurimu-seni "The Papacy, The Bavarian Clergy, and The Slavonic Apostles" (The Slavonic Year-Book, American Series, kd 1, 1941).

Niisugune ajalooline (või kvaasi-ajalooline) õigus oli aga liiga kõikuv alus, et veenda slaavi partei vastaseid. Ja kui küsimus oluks lihtsalt ajaloolises privileegis, ei pakuks kogu see probleem üldisemat huvi. Kuid Suur-Määrimaal kohtas slaavi rahvusliku õiguse kinnitus vankumatut vastuseisu sakslastelt ja sellest visast võitlusest tekkis uus võitlev ideoloogia, mis Bütsantsi mudelit teisendas. Kui Konstantinos Bütsantsi kooli diplomaadina žongleeris osavalt slaavi kiriku, slaavi keele ja slaavi rahvuse ajalooliste ja õiguslike privileegidega, siis seesama Konstantinos filosoofi ja vastündinud slaavi ideoloogia esindajana hülgas mis tahes arusaama privileegeeritud rahvustest või keeltest. Pretsedenditu teravusega kuulutas ta kõikide rahvuste ja rahvuskeelte võrdsuse püha põhimõtet ja nende võrdselt õigust ülimatele vaimulikele hüvedele. Selle printsibi lõppjäreluseks on omaenda rahvuse, keele ja kiriku võõrandamatu suveräänsus. Ning nende kolme hüve kaitsmisest sai lahutamatu ja püha ülesanne, mis tähendas ka vastupanu vaenlasele ja isegi omaenese suveräänile, kui too peaks murdma truudust oma rahvusele, keelele ja kirikule.⁴

Neil ideedel oli slaavi kultuuride arengule otsustav tähtsus. Kui saksa surve purustas 9. sajandi lõpul slaavi kiriku Suur-Määrimaal, siis jäi see traditsioon püsima riigi lääneprovintsis Böömimaal,

⁴ Ustavust pühale rahvusideele, mis vastandub sageli otseselt suverääni poliitika oportunistile ja mitmepalgelisusele, rõhutatakse sageli legendides Prokopist, 11. sajandi suurest tšehhi pühakust, ja see joon eristub teravalt keskaegse Lääne-Euroopa rahvuslike suundumuste öukonnatrüudusest.

mis pärast Suur-Määrimaa langust jäi autonoomseks vürstiriigiks ning jätkas slaavi kiriku ja kirjanduse viljelemist 10.–11. sajandi vältel. Pealegi hakkas 9. sajandi lõpul pärast slaavi kiriku langust Suur-Määrimaal see kirik ja kultuur levima kaugemale. Selle leviku mõju sunnibki meid lähemalt vaatlema Määri peatükki rahvusidee rahvusvahelises ajaloos.

Mõned Määri kiriku juhtivad esindajad otsisid varjupaika Bulgaarias ning see maa säilitas ja arendas slaavi apostlite pärandit ja andis 10. sajandi lõpust alates selle pärandi edasi Venemaale. Kiriku-slaavi kultuur kandus varakult tšehhide juurest Horvaatiasse ja hiljem bulgaarlastelt Serbiasse.

Iseäranis Bulgaarias, Böömimaal ja Venemaal saavutas kirikuslaavi kultuur kiiresti kõrge arengutaseme. Rahvuskeele kasutamine ja lähedane side Bütsantsi kultuuriga, mis oli varakeskajal kõige kõrgemal järjel Euroopa ja Lähis-Ida maailmas, olid mõlemad tegurid, mis avaldasid kasulikku mõju. Näiteks võib mainida kõrget haridustaset, mille saavutasid mõned nimetatud maade suveräänid, võrreldes oma paljude seisuskaaslastega tollases Saksa impeeriumis: Bulgaaria tsaar Simeon õppis 9. sajandi lõpul Konstantinoopoli ülikoolis, Tšehhi suverään püha Venceslaus, kes tapeti 929, luges slaavi, kreeka ja ladina keelt. Kaasaegses vene kroonikas mainitud paljudest 11. sajandi Vene vürstidest kõneles üks kuut keelt, teine rajas mitmeid koole – isegi erikooli tõlkijatele – ja avaliku raamatukogu Küevi katedraalis, kolmas avas 1086. aastal esimese tütarlastekooli. Prantsuse kuningas Henri I-ga abiellunud

vene vürstitar kirjutas prantsuse keelt slaavi tähtedega. Üht vene vürstitari tunti kui võimekat usulise kirjanduse soetajat ja teine oli õppinud filosoofiat, retoorikat, grammatikat ja geomeetriat.

Ühel vanimal slaavi maalikunsti monumendil, Sofia-Tarkuse ikoonil Novgorodis, on Piibel asetatud Kristuse kujutise kohale. Slaavi apostlite ajast on Piiblit kirikuslaavi traditsioonis kõrgelt austatud ja sellesama traditsiooni järgi peab Piibel kasutama rahvuskeelt, et mõistetav olla.

Milline väljavaade rahvuskultuuri arenguks! Ometigi tundub meile peaaegu imena, et juba esimestel Bulgaariasse levimise kümnenditel 10. sajandi lävel sünnitas see kultuur bulgaaria kirjanduse tõelise kuldajastu: paljud kreeka teoloogilised, filosoofilised, grammatilised ja retoorilised traktaadid tõlgiti või mugandati, ja kõigi nende teaduste terminoloogia tõlgiti hoolikalt slaavi keelde. Seda tegevust jätkati hiilgavalt Venemaal, kus 11.–12. sajandil võrsus algupäraste väärtuste poolest rikas literatuur. Jätkusid slaavi kultuuri ideoloogilised suundumused, mis olid tekkinud juba Suur-Määrimaal.

Nagu mainitud, pidas Bütsants rahvuskeele ülimald õigusi suurejooneliuks privileegiks. Selle privileegi võis omistada suurele rahvusele. Aga selle omistamine polnud tingimata vajalik, ja slaavi rahvaste ajaloos avaldub korduvalt Bütsantsi imperialistlik kaldumus suruda slaavi keel kirikust välja ning asendada see kreeka keelega. Bütsantsi arusaam valitud vähemusest aga teiseses slaavlaste juures igasuguste privileegeritud rahvus-

te ja keelte eitamiseks. Bulgaaria puhul tuli nende kahe kontseptsiooni erinevus selgelt esile. Bütsants pidas Bulgaariat oma otsesesse mõjusfääri kuuluvaks ja üritas levitada sinna kreeka kirikut ja kreeka vaimulikkonda, aga kirikuslaavi ideoloogia aitas Bulgaarial säilitada oma rahvuslikku individuaalsust. Samu vahendeid, mida Suur-Määrimaa kasutas Lääne kallaletungi vastu, kasutas Bulgaaria Ida vastu. Juba 10. sajandi algul rõhutab tähtis bulgaaria kirjamees munk Hrabr, et slaavi keel on kreeka, ladina ja heebrea keelega võrdväärne, sest kõik keeled on tekkinud samal, Paabeli torni ajal; ja kui slaavi keelel puudubki vanem kirjasõna, siis seda parem, sest selle loojateks olid kristlikud pühakud, kuna kreeka ja ladina kirjasõna leiutasid tundmatud paganad. Suur 11. sajandi vene autor metropoliit Illarion läheb ajaloota keelte kaitsel veel kaugemale: uus usk nõuab uusi sõnu ja kirjarähti, nii nagu uued veinid nõuavad uusi lähkreid.

Vene erilises olukorras, kus rahvus oli hajutatud väga suurele alale, toitsid rahvuskiriku, rahvuskeele ja rahvuskultuuri ühendatud ideed teadlikku patriotismi, mis leiab vanimas vene kirjanduses kaunisõnalise väljenduse, millele keskaegsetes Lääne kirjandustes paralleeli ei leidu.⁵

Selle traditsiooni dünaamilisus ei piirdunud vene rahva etniliste ja keelepiiridega. Nakkus kandus kaugemalegi. Nii

⁵ Bütsantsi fermendi kaugeleulatuvast tähtsusest Vene riigi ja kultuuri elujõu ja võimu jaoks vt Samuel Hazzard Crossi suurepärasest uurimusest "The Results of the Conversion of the Slavs from Byzantium" (Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, VII. New York, 1944).

seadis 14. sajandil Põhja-Vene õpetatud munk Permi Stefan, oma kaasaegse biograafi sõnul slaavi apostlite järelkäija, reegliks, et Jumala kiituseks tuleb viljeleda uusi keeli. Ta leiutas komi keelele tähed, tõlkis sellesse keelde kirikuraamatuid ja ristiusustas edukalt komi rahva, jutlustades ja õpetades nende rahvakeeles. See hõim Venemaa kirdenurgas Põhja-Jäämere lähistel, mille arvukus küüniib tänapäeval umbes neljasaja tuhande inimeseni, oli seega paljude soomeugri rahvaste seast esimene, kes sai endale rahvakeelse evangeeliumi. Soome soomlased tegid esimesed tagasihoidlikud katsed oma emakeeles kirjutada alles 16. sajandi keskel, peaaegu kaks sajandit hiljem kui see arktiline hõim, mida oli virgutanud võimas kirikuslaavi traditsioon.

Aga mis langes osaks tšehhoslovakkide maailmale, kus oli selle traditsiooni alguspunkt? Tšehhide slaavlastest põhja- ja lõunanaabrid orjastati ja germaniseeriti, kui nad võtsid vastu saksa vaimulikud, või hävitati, kui nad kaitsesid oma paganlust. Tšehhide lahenduseks polnud ei kristlik alistumine saksa sissetungijatele ega paganlik vastupanu neile, vaid kristlik vastupanu – rahvuslik kristlik kultuur, mis rajanes rahvuskeelele, rahvuslikul vaimulikkonnal ja rahvusliku võrdsuse pühal ideel.

On tõsi, et püsiv välissurve hävitas 11. sajandi lõpu poole Tšehhi riigis slaavi kiriku, kuid püsima jäid mõned selle järelmõjud, nagu ajaloolise pretsedendi jõud ning mitmed ladinakeelsed tšehhi propagandakäsikirjad, mis kaitsesid rahvuskirikut, rahvuskeelt ja rahvus-

likku võrdsust. Ilma nende jäänusteta, ilma nende traditsiooniliste ja endiselt mõjusate loosungiteta ei oleks võimalik seletada võimast tšehhi rahvuslikku taassündi 13. ja eriti 14. sajandil koos rahvuskeele kasutusega kunstilises ja teaduslikus kirjasõnas. Ladina-tšehhi sõnaraamatule, mis koostati 14. sajandi teisel poolel ja sisaldab umbes seitse tuhat sõna, esitades rahvakeelsed vasted kogu kaasaja ladina kultuurile, ning tollastele silmapaistvatele tšehhi katsetele esitada kogu skolastilise filosoofia ja teoloogia süsteem mitte ladina, vaid rahvuskeeles, ei leidu Lääne keskajas paralleeli. Vane mate määri ja tšehhi pretsedentide mõjul tärkasid 14. sajandi Prahas loomupäraselt juba uued visad püüdlused rahvakeelse liturgia poole.

15. sajand, hussiitide ajastu, mis kujutab endast niihästi reformatsiooni esimesamme Euroopas kui ka üht Euroopa esimest moodsat ühiskondlikku liikumist, on vanema Tšehhi ajaloo kulminatsioon; ja kohalikud kirikuslaavi reministsentsid leiavad hussiitliku liikumise ideoloogias uue ja lõõva väljenduse. Liikumise sääraseid juhtkujud nagu Praha Hieronymus (Jeroným) tunnistasid otsekoheselt oma sidet vana traditsiooniga. Hussiitide ideoloogia kesksed ja nakatavad probleemid – võrdsus, enesemääramine, iga rahva õigus ülimatele hüvedele, rahvakeele suveräänsed õigused, rahvuslik ja keeleline mitmekesisus kui hiilgav ja õnnis aare – kõik need ideed kasutavad, tugevdavad ja süvendavad juba käsitletud traditsioonilisi vaateid.

Hussiitlike ideede kiirgus levis eriti kaugele. Siin pruugib vaid mainida nende

loova algatuse mõju rahvuskeelte emant-sipatsioonile. Tšehhi kultuuri, keele ja ideoloogia intensiivne mõju naabermaale Poolale algas tolle maa ristiustamisega 10. sajandil. 15. sajandist, nagu poola uurijad on näidanud, leidub igal poola kultuuri- ja ühiskonnaelu väljal eriti arvukaid ja eredaid jälgi tšehhi eeskujust. Esimesed evangeeliumitõlked või poola luule rudimendid 15. sajandil on lihtsalt tšehhi originaalide mugandused. Hussiitlik pärm avaldub Poolas, ja kõik need impulsid, iseäranis idee rahvuskeelest ja selle õigustest, soodustasid poola kultuuri erakordselt energilist arengut ja õitsengut 16. sajandil, eriti poola luule ootamatuid ja maailmakuulsaid saavutusi.

Kahtlemata puudutas kirikuslaavi kultuur ka ungarlasi, nagu näitavad kirikuslaavi elemendid ungari sõnavaras, ka siin me kohtame vanu tšehhi ja võib-olla veel vanemaid Suur-Määrimaa jälgi. Kirikuslaavi traditsioonist inspireeritud tšehhi misjonärid olid need, kes rajasid Ungari piiskopkonna. Niisamuti mõjutas ungari kultuuri arengut hussiitluse periood. Jättes kõrvale harvad ja ebaolulised fragmendid 13. ja 14. sajandist, algas kirjaliku rahvakeele ajalugu just tšehhi hussiitidest emigrantide mõjul 15. sajandi Transilvaanias tehtud ungarikeelsete evangeeliumitõlgetega. Samas piirkonnas, samal ajal ja sama mõju all tõlgiti hussiitlikus keskkonnas, võib-olla isegi mõne tšehhi poolt, evangeeliumipeatükke ja psalme rumeenia keelde; need tõlked olid esimesed rumeeniakeelsed tekstid ja jäid pikka aega ainsateks.

Juba 9. sajandil oli üks vanimaid saksa kirjamehi Otfrid von Weissenburg

juhtinud oma kaasmaalaste tähelepanu määraste õpetlikule eeskujule, kes kiidavad Issandat rahvakeeles. Kuid ladina idee privilegeeritud keeltest oli sakslaste seas nii sügavalt juurdunud, et nõudis mitmeid sajandeid ja reformatsiooni, et panna neid tunnustama rahvuskeele suveräänseid õigusi. Pealegi on meile teada Lutheri esialgsed kõhklused, tema varasem kriitika tšehhi hussiitide aadressil selles küsimuses ning alles seejärel nende vaatepunkti omaksvõtt. Uued uurimused Lutheri reformi juurtest kinnitavad põhijoontes pietistide vana arvamust, kes aimasid looklevat järjepidevusniiti idakiriku traditsioonist Lutherini. See-ga on uued Euroopa kirjakeeled, mille reformatsioon 16. sajandil ellu kutsus, näiteks soome, leedu, läti ja sloveeni keel, sellesama voolu hiline vastuhelk, mille läte oli Bütsantsis ja mis 9. sajandil oli äratanud slaavlaste eneseteadvuse ja rahvusliku liikumise.

On tõsi, et rahvusliku enesemääramise ja täisväärtusliku rahvuskeele idee tõuseb tšehhi reformatsiooni ajajärgul intensiivselt esiplaanile, saades selle üheks juhtmõtteks. See idee aga ei tekkinud ega hääbunud koos kõnealuse ajajärguga, vaid kandus edasi läbi terve Tšehhi ajaloo: selle juured olid sügaval 9. sajandis Suur-Määrimaa impeeriumi ärevates aegades ja see ei kaotanud oma vitaalsust ega viljakust ka pärast tšehhi reformatsiooni langust (1621). Slaavi apostlite pärand püsis ja seda realiseerisid Comenius (Komenský), tšehhi protestantliku emigratsiooni suur vaimne juht, ja Bohuslav Balbín, tšehhi vastu-reformatsiooni silmapaistev kirjamees.

Balbín küsis retooriliselt: Mis tõstaks meie keele kõrgemale slaavi apostlite rahvakeelsest liturgiast? “On ju mõnel preestri sõnal, mis saadavad püha sakramenti, säärane lõpmatu jõud, mis ulatub kaugemale sõnast “Saagu”, millega loodi maailm” (1672).

Seega on rahvuskeele ja järelkult

ka rahvusidee sakramentaalsus jäänud sajandist sajandisse tšehhide ja enami-ku slaavi rahvaste ideoloogia kindlaks pinnaseks, vaatamata nende elu ja usu suurele ruumilisele ja ajalisele mitmekesisusele. Lõppude lõpuks ei saanud need tõekspidamised jätta mõju avaldamata ka teistele Euroopa rahvustele.

Inglise keelest tõlkinud M. V.

Üks 20. sajandi suurimaid filolooge ROMAN JAKOBSON (1896–1982) oli Moskvas sündinud juut, kes töötas 1920–1939 Tšehhoslovakkias Prahas ja Brnos, kus osales aktiivselt tšehhi strukturalistliku koolkonna töös, ning sai 1937 Tšehhoslovakkia kodakondsuse. Jakobson kujunes isegi suuremaks tšehhoslovaki rahvuslaseks ja patrioodiks ning slavofiilsete ideede arendajaks, kui see tšehhi ja slovaki enda tollaste ajaloolaste ja filoloogide seas kombeks oli. Jõudnud sõja ja natside eest 1941. aastaks New Yorki, avaldas ta seal kirgliku raamatu “Moudrost starých Čechu” (“Vanade tšehhide tarkus”, 1943), mille argumente kordab lühendatult ka käesolev, 1944. aastal kirjutatud essee: rahvusliku enesemääramise idee algas ja seostus demokraatiaga Suur-Määrimaa rahvakeelses liturgias. Mõlemad Jakobsoni tekstid kannavad sõjaaja poliitilisi märke, olles ilmekaks näiteks aktivistlikust ajalookirjutusest. Aga kui jätta kõrvale suhteliselt hilisaegse termini “tšehhoslovaki” (ideoloogia, kultuur, kirjandus) kasutamine varakeskaegse Suur-Määrimaa puhul või Teise maailmasõja ajal ka mõistetav sakslaste demoniseerimine, ei ole Jakobsoni püüed ideedeloo läänekesksust revideerida ning leida varjatud järjepidevust Kyrillose ja Methodiose ning tšehhi ja sealt edasi saksa reformatsiooni vahel tänapäeva uurijate silmis enam sugugi alusetu fantaasia. Roman Jakobsonilt on Vikerkaares varem ilmunud “Realismist kunstis” (3/2010) ja koos Juri Tõnjanoviga kirjutatud “Kirjanduse ja keele” uurimise probleemid (3/2012).

M. V.